

2-сабақ

2-тақырып

Сөз бостандығы vs «өшпенділік тілі»

Тақырыпшалар

- «Өшпенділік тілі» мен сөз бостандығының шекарасын анықтау: халықаралық тәжірибе
- Орталық Азия елдеріндегі цензура, пікір білдіру бостандығын шектеу, «өшпенділік тілі» көріністері

Пәндер интеграциясы

«Конституциялық құқық», «Саясаттану», «Конфликтология», «Журналистика негіздері», «Журналист этикасы», «Медиаэтика», «Сыни ойлау негіздері», «Медиа және ақпарат бойынша сауат».

Сабақ мақсаттары

Танымдық:

- студенттер «сөз бостандығы», «өшпенділік тілі», «цензура», «еркін ой», «дезинформация», «экстремизм», «ұлтаралық және аймақаралық араздық» ұғымдарына анықтама бере алады;
- студенттер контентті бағалаудың халықаралық тәжірибесін біледі;
- студенттер сөз бостандығы мен тыйым салынған контенттің шекарасын анықтаудың жергілікті тәжірибесін біледі.

Әлеуметтік-эмоциялық:

- студенттер сөз және өзін өзі таныту бостандығы мен өз өміріндегі «өшпенділік тілі» арасындағы шекараны түсіндіре алады;
- студенттер «өшпенділік тілі» адамның психикалық-эмоциялық күйіне қалай әсер ететінін түсінеді.

Мінез-құлыққа қатысты:

- студенттер өзін өзі таныту еркіндігіне қатысты ұстанымы мен «өшпенділік тілін» қолданбау мотивациясын түсіндіре алады;
- студенттер қарым-қатынаста «өшпенділік тілін» қолданбай-ақ сөз бостандығын қалай сақтауға болатыны туралы шешімін айта алады.

Сабақ өткізу уақыты	1 сағат 20 минут
Сабақ өткізу әдістері	Дискуссия, шағын дәріс, ашық және жабық сұрақтар, ақпарат көздерімен жұмыс істеу.
Бағалау әдістері	Пысықтайтын сұрақтар, өзін өзі бағалау парағы.
Негізгі ұғымдар	Сөз бостандығы, пікір білдіру бостандығы, адам құқықтары (азаматтық, саяси, әмбебап), конституция, цензура, ұлтаралық араздық, аймақаралық араздық, экстремизм, дезинформация, фейк.
Қажет ресурстар	Слайдқа басылған немесе флипчартқа жазылған сабақ мақсаттары, видео-проектор, компьютер, карточкалар, маркерлер, тақта, скотч.

Сабақ жоспары

1. ҮЙРУ

2. АҚПАРАТПЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ

Қажет материалдар: сөздері бар карточкалар.

Өткізу әдістемесі.

Оқытушы студенттерден «сөз бостандығы» және «өшпенділік тілі» сөздерін қалай түсінетінін сұрайды, содан кейін жеке өміріндегі сондай жайттарды еске түсіріп, мысал келтіруді өтінеді. Бұдан соң «сөз және өзін өзі таныту бостандығы», «өшпенділік тілі», «цензура», «еркін ой», «ақпаратты еркін пайдалану», «дезинформация», «экстремизм», «ұлтаралық және аймақаралық араздық» ұғымдарының анықтамасы талқыланады.

Қажет материалдар: халықаралық және жергілікті тәжірибеден алынған кейстер.

ТАЛҚЫЛАУҒА ҚАЖЕТ СҰРАҚТАР:

- АҚШ-та пікір білдіру бостандығы мен «өшпенділік тілінің» ара-жігін қалай ажыратады – кейсті талқылау.
- Қызметкерлерінің қазасына және дүниежүзінде зор негатив резонанс туғызғанына қарамастан француздың Charlie Hebdo журналы неге арандататын жарияланымдар шығарып, биліктен қолдау тауып отыр?
- Цензура енгізу мен сөз бостандығын шектеудің қаупі қандай? (курс студенттері тұратын елдің контексінде).
- Шектелмеген сөз бостандығынан қауіп бар ма? (курс студенттері тұратын елдің контексінде). Ол қандай?
- Сөз бостандығы мен «өшпенділік тілін» қалай теңдестіруге болады? (курс студенттері тұратын елдің контексінде).

3. ӨРЕКЕТ ЕТ

Қажет материалдар: кейстер/сөйлемдер жазылған карточкалар

Өткізу әдістемесі.

Оқытушы студенттерге 3-4 адамнан топтарға бірігуді ұсынады. Содан кейін мәлімдемелер жазылған карточкаларды таратады. Студенттердің міндеті — мәлімдемелерден «өшпенділік тілін» тауып, оларды мүмкіндігінше «келісім тіліне» ауыстыру. Содан кейін жалпы топқа оқып беру керек. Талқылап, қорытынды жасау керек.

Карточкаларға арналған кейс үлгілері (пост авторларының грамматикасы мен стилі өзгертілмеді):

1. Қос халықтың бауырластығын айтып, Қырғызстанға гуманитарлық көмек берген ҚХР елшісі туралы жаңалыққа жазылған пікір: «Қашаннан бері туған болып қалды? Кезінде ұлы Қалығұл «қытай — қырғыздардың бірінші дұшпаны» деген».
2. Тәжікстанда сарбазға сиыр ұрлағаны үшін берілген қылмыстық жаза мерзімі туралы жаңалыққа жазылған пікір: «Байғұс сарбаздар аш, бұған командирлер кінәлі. Жексұрындар, қашан шекелеріңе тиер екен, өлгендерің жақсы еді».
3. Орысша сөйлейтін қолданушылардың өзбек тілі позициясының күшеюі туралы негатив реакциясына қатысты жазбадан үзінді: «Олар әлі күнге дейін біздің елге өзінің отары сияқты, ал бізге құлдары сияқты қарайды».
4. Әлеуметтік желіде «...әйелдерді ұруға болады, кейде қажет те» деп жазған Қазақстандағы университет профессоры көп әйел алуды қолдайтынын айтты.

4. ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРУ

Студенттер сабақ тақырыбын қаншалықты түсінгенін, оны қалай қабылдағанын білу үшін кері байланыс ретінде «Ұшқын» деп аталатын әдісті қолдануға болады («Оқытудың интерактив әдістерінің глоссарийі» аталатын 3-қосымшаны көріңіз).

Қажет материалдар: талап етілмейді.

Өткізу әдістемесі.

Оқытушы сабақтың аяғында әр студенттен мына сұрақтардың біріне қатысты пікір айтуды өтінеді:

- Сіз үшін бүгінгі сабақтағы ең маңызды нәрсе не болды?
- Бүгінгі сабақта меңгерген қандай дағды сіз үшін маңызды?
- Өміріңізде сөз бен өзін өзі таныту бостандығы және «өшпенділік тілінің» шекарасын қалай ажыратар едіңіз?

Оқытушыға арналған кеңес.

Студенттердің пікірі талқыланды және оған қатысты басқа студенттер пікір білдірмеуі керек. Оқытушы студенттердің пікіріне ешқандай баға бермейді. Оқытушы студенттерге пікір білдіргені үшін ғана рақмет айта алады.

Ақпаратқа шолу жасау

«ӨШПЕНДІЛІК ТІЛІ» МЕН СӨЗ БОСТАНДЫҒЫНЫҢ ШЕКАРАСЫН АНЫҚТАУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының (АҚЖД) 19-бабы пікір бостандығы мен оны еркін білдіру құқығына адамның негізгі құқығы ретінде кепілдік береді: «Әр адамның наным-сенім бостандығына және өз көзқарасын еркін білдіруіне құқығы бар; бұл құқық өз наным-сенімін кедергісіз ұстану еркіндігін және мемлекеттік шекаралар тәртібіне тәуелді болып қалмай, ақпараттар мен идеяларды еркін іздеп, кез келген құралдар арқылы тарату бостандығын да қамтиды». Бұл құқық дамудың демократиялық бағытын ұстанатын елдердің конституциясында бекітіледі. «Өшпенділік тілін» түсіндіру» (Article 19) оқулығының авторлары былай дейді: «Пікір білдіру бостандығы жеке адам деңгейінде — адам дамуының, қадір-қасиетінің және өзін өзі танытуының кілті. Мемлекет деңгейінде болса, ол тиімді мемлекеттік басқаруға және соның нәтижесі ретінде экономикалық және әлеуметтік прогреске қажет. Еркін пікір білдіру құқығының әрекет ету ауқымы кең, мысалы, ол біреулер үшін кемсіту сипаты бар тым қатты қорлайтын пікір мен идея айтуға да қолданылады».

Мұны пікір білдіру бостандығы абсолют құқық емес және мемлекет оны кей жағдайда адам құқықтары саласындағы халықаралық заңнамаларға сай шектей алады деп түсіну керек. Барлық адамның ар-намысын дискриминациясыз қорғау «өшпенділік тіліне» әрекет ету шараларының көбіне, соның ішінде пікір білдіру бостандығы құқығын шектеуге де мотивация бола алады. «Өшпенділік тіліне» әрекет етуге, соның ішінде оған тыйым салуға ұлттық қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті және қоғамдық әдет-ғұрыпты қорғау да жиі негіз болады. Дегенмен бұл мақсаттар жеке тұлғаны дискриминациядан қорғау мақсатымен араласқан кезде пікір білдіруді шектейтін шаралар лезде шамадан тыс ауқымды және теріс пиғылмен қолдануға бейім болып кетуі мүмкін.

«Өшпенділік тілінің» бірыңғай анықтамасы, сөз бостандығы мен пікір білдіру бостандығының ара-жігі ұғымы болмағаны қызу дискуссияларға, жанжалдарға ықпал етіп, осындай ұғымдар мен көріністерді түрліше түсіндіретін позициялар айтысып жатады немесе сөз бостандығын қорғау және «өшпенділік тілімен» күрес ұрандары басқа мақсатқа пайдаланылып жатады.

Халықаралық ұйымдар «өшпенділік тілін» азаматтардың сөз бен өзін өзі таныту бостандығы құқығын бұзбай-ақ азайтатын тиімді іс-әрекет істеуге көмектесу үшін «өшпенділік тілін»

қолдануға тосқауыл қоятын инструменттерді жасап жатыр.

Article 19 ұйымы Пікір білдіру бостандығы мен теңдік жөніндегі Кэмден принциптерін жасады. Бұл құжат пікір білдіру бостандығын құрметтеу мен теңдікке ықпал етудің арақатынасындағы мейлінше кең консенсусты ынталандыруға бағытталған 12 принцип пен кеңестен тұрады. Принциптер пікір білдіру бостандығы мен теңдік іргелі құқық және олар адамның барлық құқығын іске асыру мен қорғау үшін керек екенін түсінуге негізделген. Сонымен бірге бұл принциптер кейбір сөз, мысалы, нәсілге деген әдейі жеккөрініш туғызу қауіпті екені соншалық, оған тыйым салынуы керек екенін мойындайды. Басқа мақсатқа пайдаланылып кетпеуі үшін мұндай сөзге тыйым салатын ережелерге нақты анықтама берілуі керек.

БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі басқармасының бастамасымен 2012 жылы Рабат іс-әрекет жоспары жасалды, онда қылмыс заңнамасы тыйым салатын сөйлеу формасын тексеруге арналған тест бар. Тест сөз бен адамның өзін өзі таныту бостандығы және тыйым салынатын контент арасындағы сызықты немесе шекті анықтауға көмектеседі.

Рабат іс-әрекет жоспары жеккөрінішті қоздыру анықталған жағдайда пікір білдіру бостандығына шектеу енгізу үшін жоғары шек белгілеуді ұсынады. Шектен асатын ауырлық өлшемі неғұрлым ауыр және эмоциясы күшейтілген кемсітулер ғана жеккөрінішті қоздыру деп классификацияланатынын көрсетеді. Жеккөрініш деңгейін бағалауға арналған шартты

параметрлер айтылған сөздің қаттылығынан, айтылған үндеуден келуі мүмкін зиян дәрежесінен, сөздердің айтылу жиілігі мен санынан және қаншалықты көпшілік алдында айтылғанынан тұрады. Соған байланысты қылмыс тәртібімен қудалануға тиіс сөздерді анықтайтын алты бөлімді тест жасалды.

1. *Контекст.* Қандай да бір сөз шынымен дискриминацияға, өшпенділікке немесе зорлық-зомбылыққа итермелей ме, жоқ па, оны анықтау үшін контекст өте маңызды, сөздің айтылу ниетіне және/немесе себебіне оның тікелей қатысы болуы мүмкін. Контекст бойынша анализ әлгі сөзді ол айтылған немесе таралған уақыттағы әлеуметтік және саяси контексте қарастыруы керек.
2. *Оратор.* Сөз иесінің қоғамдағы орнын немесе мәртебесін, әсіресе ол адамның немесе ұйымның сөз бағытталған аудиторияға қатынасын ескеру керек.
3. *Ниет.* Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 20-бабы сөздің айтылу ниетіне қатысты. Немқұрайлылық пен абайсыздық 20-бапты қолдануға жеткілікті негіз бола алмайды, ол жерде сөзді тарату ғана емес, «үгіт-насихат» пен «жеккөрінішті қоздыру» туралы да айтылған. Соған байланысты бұл бап үшін сөз объектісі, субъектісі және аудитория арасындағы қатынас үштігі керек.
4. *Мазмұн немесе форма.* Айтылған сөздің мазмұны — сот қарауына негіз болатын объектілердің бірі және жеккөрінішті қоздыратын негізгі

бөлшек. Сөз мазмұнына анализ жасау — ол қаншалықты тікелей әрі қаншалықты арандата айтылғанын анықтау және сөз иесі келтірген дәлелдердің формасы мен стилін, сипатын, тепе-теңдігін және тағы басқасын қарастыру деген сөз.

5. Көпшілік алдында айтылу дәрежесі. Бұл пункт сөз қаншалықты жария айтылды, адресаттың сипаты, аудиторияның маңызы мен көлемі қандай деген сияқты элементтерден тұрады. Одан кейін сөз жұрт алдында айтылған-айтылмағаны, тарату құралдары қандай болғаны анықталады. Сөз бір парақша арқылы, бұқаралық ақпарат құралдарында хабарлау арқылы немесе интернет арқылы таратылды ма, таралу жиілігі, қамту көрсеткіші мен көлемі қандай болды, аудиторияның арандататын үндеулерге сай әрекет етуге мүмкіндігі болды ма, мәлімдеме (немесе өнер туындысы) шағын ортаға таралды ма, әлде жалпы жұртқа ортақ болды ма, соны да назарға алу керек.
6. Үндеудің іске асу ықтималдығы, соның ішінде тосқауыл қойылмайтыны. Жеккөрінішті қоздыру жасалмай жатып іске асқан қылмыс болып есептеледі. Үндеу қылмыс деп танылуы үшін қозғау салынған іс-әрекет жүзеге асуға міндетті емес. Дегенмен белгілі бір деңгейде оның зиян келтіру қаупі анықталуы керек. Бұл — айтылған пікірден соң көзделген топқа қарсы тура әрекет басталуы әбден ықтимал болды ма, соттар соны анықтап, мұндай жағдайда себеп-салдар арасындағы мейлінше тікелей байланысты көрсетуі керек деген сөз.

Өткізу әдістемесі.

Студенттерді екі топқа бөліп, олардың арасынан модераторды анықтау керек. Екі топ та кейстерді оқып, оларды Рабат іс-әрекет жоспарының алты критерийі бойынша талдайды:

1. Контекст.
2. Оратор.
3. Ниет.
4. Мазмұн немесе форма.
5. Көпшілік алдында айтылу дәрежесі.
6. Үндеудің іске асу ықтималдығы, соның ішінде тосқауыл қойылмайтыны.

Білім алушылардың бір тобы әр пункт бойынша дәлел келтіріп, өз қорытындысын шығарады. Екінші топ бірінші топқа оппонент болады. Бірінші топтың дәлелдерін осал деп тапса немесе топтың ұстанымымен келіспесе, өз дәлелдерін айтады.

Кейс үлгілері:

Володя XXL деген никпен танымал Ресей TikTok-блогері Владимир Горяинов YouTube-тегі арнасында гейлерге қатынасы туралы жазылушыларының сұрағына жауап бере отырып, «Мүмкіндігім болса (...), мен бұл сасық адамдардың бәрін атып тастар едім. Олар не үшін өмір сүруі керек екенін түсінбеймін», — деп мәлімдеді. Пост жарияланған кезде блогердің әлеуметтік желілердегі түрлі платформа-сында 300-ден 700 мыңға дейін жазылушы болды.

Франция президенті Макрон «ислам — «дағдарысты бастан өткеріп жатқан дін» деп мәлімдеп, «Франциядағы ислам сепаратизмімен» күреске бағытталған заңдарды қатайту жоспары туралы айтты. Оның сөзіне қарағанда, Францияда тұратын 6 миллионға жуық мұсылман өзінің «контр-қоғамын» қалыптастырғысы келеді. Президент басқа шаралармен қатар мектептердегі оқу бағдарламасы мен француз мешіттерінің шетелден қаржылануын неғұрлым қатаң бақылауды ұсынды.

Оқытушыға арналған кеңес.

Студенттерге қандай да бір елде пікір білдіру бостандығы мен «өшпенділік тілінің» шекарасы қалай белгіленгенін көрсететін халықаралық тәжірибеден мысал келтірген дұрыс. АҚШ пен Франция тәжірибесін қарастырған пайдалы. Бірақ Орталық Азия елдері тәжірибесіне екпін түсіру керек.

АҚШ тәжірибесі

Холокостты бастан өткерген Сол Голдстайн 1977 жылы Американың ұлтшыл-социалистік (нацистік) партиясы Чикагоның іргесіндегі Скокиде (Иллинойс штаты) марш өткізгелі жатқанын естіп, наразы болды. Скокиде тұратын еврейлер көп еді, оның 6000-ы Голдстайн сияқты Холокостты көрген. Өздері тұратын қалада нацистер свастикамен марш өткізетінін ойлау олар үшін төзуге болмайтын жайт еді. Скокидегі еврейлер қауымының мүшелері ұлтшыл-социалистік партияға қарсы шағым түсіріп, сотта куәгер болды. Голдстайн концлагерь тұтқындарының өмірін егжей-тегжейлі айтып беріп, өз қаласында парадтан нацистік Германия символдарын көру оған қандай ауыр болатынын түсіндірсе де, марш өткізуге тыйым салуды талап еткен Скокидегі еврейлер қауымы қала билігінен қолдау таппады. Басқа соттар да, соның ішінде АҚШ Жоғарғы соты да сондай шешім шығарды. Судьялар ұлтшыл-социалистердің марш өткізуге және свастика мен басқа да атрибуттарды демонстрациялауға конституциялық құқығы бар деп шешті.

АҚШ конституциясына енгізілген бірінші түзету федерация үкіметіне кім-кімнің де өз пікірін білдіруіне кедергі болуға немесе біреуді айтқан сөзі үшін жазалауға тыйым салады: «Конгресс сөз бен баспасөз бостандығын немесе халықтың бейбіт жиналу құқығын шектейтін (...) бір де бір

заң шығармауы керек». Бастапқыда ол саяси мәлімдемелер бостандығына кепіл болу және үкіметтің оппозиция газеттерін жабуына жол бермеу үшін қабылданған еді, уақыт өте келе Жоғарғы сот оны маршрутқа, наразылық демонстрацияларына және пікір білдірудің басқа да формаларына қатысты қолдана бастады. Бұл түзетуге жақтырмаушылықты қоздыратын және біреулерді кемсітетін сөздер мен әрекеттер де қосылып, тұжырымдама кеңейе түсті. Бұл қандай да бір идеялар әлдекімдерді қорлайтынына, қандай да бір суреттер әлдекімдердің наразылығын туғызатынына қарамастан Бірінші түзету адамның оларды айту мен демонстрациялау құқығын қорғайды дегенді білдіреді.

АҚШ-тың негізін қалаушылар сөз бостандығын шынымен қорғайтын жалғыз амал бәрінің, тіпті пікірі көпке ұнамайтын адамдардың да осы құқығын қорғау деп есептеген. Соттар Мартин Лютер Кинг пен оның жақтастарының АҚШ-та әділетсіздік пен нәсіл сегрегациясына қарсы марш өткізу құқығын қорғағаны да соны растады. Биліктің жергілікті органдарының қарсы әрекетіне қарамастан Кингтің сөз сөйлеуіне, отырып демонстрациялар мен наразылық акцияларын жасауына рұқсат берілді, өйткені оларда зорлық-зомбылыққа үндеу болмаған еді. Бірінші түзету Кинг жақтастарының әрекетін қорғады. Бұл көп жағдайға прецедент болды: азаматтық құқықты

қолдайтын қозғалыс өкілдерін айтатын сөзі ұнамайтындықтан ғана марш өткізу құқығынан айыратын қалалар енді бұған заңды негіз таппай қалды.

Ку-клукс-клан ақ расистер ұйымының көшбасшысы Огайо штатында қара нәсілділерден, еврейлерден, АҚШ үкіметінен кек алуға үндеп, сөз сөйлегенде Жоғарғы сот ол «зорлық-зомбылыққа арандатқаны үшін тұтқындалмайды, себебі нақты ешкімге қауіп төндірген жоқ» деген шешімге келді. Бірақ Ку-клукс-клан мүшелері Вирджинияда бір афроамерикан отбасына қауіп төндіргенде Жоғарғы сот «оларды қорғайтын тарап Бірінші түзетуге сүйене алмайды және кінәлілер қылмыстық жауапкершілікке тартылуы керек» деген қаулы шығарды.

Осылайша Бірінші түзетудің күші барлық пікірге қолданылмайды. Бірақ бұл жердегі критерий — жеккөрініш туғызатын риторика зорлық-зомбылыққа немесе басқа да заңға қайшы әрекетке себеп болады деген негізді болжам жасалуы. Соттар белгілі бір адамға тікелей қауіп төнгенін немесе адамдар зорлық-зомбылыққа айдап салынғанын анықтаса, оған себеп болған пікірлер заң бойынша қудаланып, үкімет шара қолдануға заңды мүмкіндік алады.

Франция тәжірибесі

Charlie Hebdo (Шарли Эбдо, қазақша «Чарли апталық басылымы») — француздың саяси сатира журналы. Нонконформизм сипатындағы карикатуралар, репортаждар, дискуссиялар мен анекдоттар жариялап тұрады. Солшыл әрі зайырлы көзқарас ұстана отырып, Францияның және басқа да елдердің саясаткерлерін, ультраоңшылдарды, ислам мен христиандықты әжуалайды, сөйтіп үнемі резонанс пен халықаралық жанжал туғызады. 2015 жылы Charlie Hebdo-ға шабуыл жасалды: журнал ислам экстремистік ұйымы көшбасшыларының біріне карикатура жасағаннан кейін Париждегі редакцияда 12 қызметкерді атып кетті. Бұл жайт журнал қызметкерлерін тоқтата алмады, олар өткір әрі наразылық туғызатын карикатураларын әлі жариялап жүр. 2020 жылғы қазанда 18 жастағы діни фанат Charlie Hebdo журналының карикатураларын сөз бостандығына арналған сабақта талқылаған тарих пәнінің мұғалімі Самюэль Патидің басын кесіп алды. Франция президенті Эмманюэль Макрон экстремизмді, исламистерді айыптап, Франциядағы сөз бостандығын жақтады, ол Франция халқы сөз бостандығын қорғай беретінін және мұсылмандардың намысына тиетін карикатуралардан бас тартпайтынын айтты. «Макронды емес, Франция президентін қолдаймыз» деген Францияның ірі саясаткерлері бұл позицияны жақтады, себебі шабуылға ел мен оның құндылықтары ұшырап отырған еді.

Бұған жауап ретінде елде тағы да шабуылдар болды: Ниццада бір қаскүнем шіркеуге пышақпен баса-көктеп

кірді, Лионда храм настоятеліне оқ атылды. Ислам дүниесінің бір бөлігі ресми Париждің ұстанымына қарсы жаппай наразылық білдірді, әлеуметтік желілерде #BoycottFranceProducts және #BoycottFrance («француз өнімдеріне бойкот жаса», «Францияға бойкот жарияла») деген жаһандық кампания басталды. Мысыр президенті Абдул-Фаттах ас-Сиси «1,5 миллиардтан астам адамды қорлайтын болса, Франциядағы сөз бостандығын шектеу керек» деп мәлімдеді: «Біздің де құқығымыз бар. Діни сеніміміз бен құндылықтарымызды қорғауға құқылымыз».

Принциптерінен бас тартпаған Charlie Hebdo 2020 жылғы қарашада журналдың жаңа санының мұқабасын көрсетті: онда басы жоқ кабар бишілері бейнеленген. Карикатураның астына «Франция қашан да Франция болып қалады» деп жазылған. Франция үкіметінің өкілі Габриэль Атталь «тұрақсыздандыру мен қорқыту амалдарына» қарамастан Франция «принциптері мен құндылықтарынан ешқашан бас тартпайды» деп мәлімдеді. «Эл-Жазира» телеарнасымен сұхбаттасқан Макрон: «Мен мұсылмандардың Мұхаммед пайғамбарға жасалған карикатураларға қатысты сезімін түсінемін, бірақ оларды үкімет жариялап отырған жоқ, олар үкіметке қатысы жоқ еркін, тәуелсіз БАҚ-тан шығып жатыр», — деді.

2020 жылдың басында «Бітімгершілік және медиатехнологиялар мектебінің» сарапшылары Орталық Азия елдеріндегі пікір білдіру бостандығына қысым жасау фактілерін есепке алды — мұндай жағдайлардың саны 2019 жылмен салыстырғанда екі еседен артық көбейген. 2020 жылғы 4 айдың өзінде журналистердің, блогерлердің, интернеттегі пікір көшбасшыларының және қарапайым қолданушылардың пікір білдіру бостандығын шектеудің 38 түрлі жағдайы құжатқа тіркелді. Қазақстан Республикасында, Қырғыз Республикасында және Өзбекстан Республикасында талданған кейстердің динамикасы шектеулер мен цензура коронавирустың таралуына қарсы төтенше шаралар енгізілген кезеңде көбейгенін көрсетті.

Бұл талдауда Мектеп сарапшылары пандемияның таралуына қарсы төтенше шаралар әбден орынды әрі шұғыл болғанына қарамастан бірқатар үрдіс пікір білдіру бостандығына елеулі қауіп төндіргенін және карантиннен кейін де ұзаққа дейін солай болуы мүмкін екенін атап өткен.

Енгізілген төтенше шаралар пікір білдіру бостандығын шектейтін және режимге сын айтуды басатын әрекеттерді ақтап алуға қолданылған. Үкіметтің тактикаларына пікір білдіру бостандығына қысым жасаудың түрлі әдісі кірген: «төтенше жағдай кезінде көрінеу жалған ақпарат таратуға»

санкция қолданудан бастап, контентке «халықтың ұлттық менталитетіне қайшы келеді» деп тыйым салуға және журналистерді пандемиядан хабар таратуға аккредиттемеуге дейін.

Тілшілер ресми ақпаратқа мемлекеттік органдардың онлайн брифингілері арқылы ғана қол жеткізді, ал жүріп-тұруына тыйым салынуы оларды толыққанды материал дайындау мен қоғамды ақпараттандыру мүмкіндігінен айырды, бұл жайт дағдарыспен пандемияның таралуына тосқауыл қою әдістерін түсінуді қиындатты. Талдауда «Негізгі соққы азаматтық белсенділер мен қолданушыларға тиді», — деп жазылған.

Қазақстан Республикасы

Алматыда тұратын азаматтық белсенді әрі блогер Әлнұр Ілияшев 2020 жылғы сәуірде Қылмыстық кодекстің «төтенше жағдай кезінде көрінеу жалған ақпарат тарату» бабы бойынша 2 айға тұтқындалды. Шымкентте тұратын журналист Зәуре Мырзақожаевадан ешқайда кетпеу туралы қолхат алынды. «Көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін» оған қатысты ресми тергеу жүргізілді. Азаматтық белсенді Арман Хасенов видео түсіргені үшін ұлттық қауіпсіздік комитетінің тергеу изоляторына қамалып, «тұңғыш президенттің ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұқты» деп айыпталды.

2020 жылғы наурызда қолданушы Диас Молдалимов YouTube-те билік өкілдерін мемлекет бөлген қаржыны ала алмайтын, жұмысынан айырылған немесе карантинге байланысты демалысқа шығуға мәжбүр болған адамдар тағдырын ойлауға үндеген видео жариялады. Ол «көрінеу жалған ақпарат таратқаны үшін» жауапқа тартылды.

Азаматтық белсенді әрі блогер Геннадий Крестьянский Алматы ішінде жүруге тыйым салынбай тұрғанда қаланың блокбекеттеріндегі ахуалды элеуметтік желіде тікелей эфирде хабарлады. Ол әкімшілік заңнама бойынша «төтенше жағдай режимін бұзды» деп айыпталды.

Қырғыз Республикасы

Сарапшылар Қырғыз Республикасындағы төтенше шаралар кезінде пікір білдіру бостандығын белден басудың ең сорақы мысалдары ретінде адамдарды өкінетін онлайн акцияларды айтады, қолданушыларды арнайы қызмет мамандары ұстағаннан кейін интернетте олардың бұрынғы жазбалары мен сөздерін жоққа шығарған видеомонологтары пайда болып жатты. Бір жағдайда олар «фейк таратқаны үшін», енді бір жағдайда «арандататын пост жазғаны үшін» жауапқа тартылды. Профилактикалық әңгімеден кейін ұсталғандардың әрқайсы, Мемлекеттік ұлттық қауіпсіздік комитетінің хабарлауынша, «жалған ақпарат таратқанына өкінген».

Бұл кезеңде Қырғызстанда барлығы 28 қолданушы ұсталды, олардың арасында Twitter-де ауруханасындағы қызметкерлердің қорғану құралдары сапасыз екенін хабарлаған дәрігер Бектұр Апышев та бар.

Қаңтарда Қырғыз Республикасы Мемлекеттік кеден қызметінің бұрынғы төрағасы Райымбек Матрайымовтың інісінің арызы бойынша Kloop.kg қызметкерлері Эльдияр Бәкіров пен Хамидолла Ұзақов Ош қаласының ішкі істер басқармасына шақырылды. Арызданушы үйін дронмен видеоға түсіріп, «жеке өміріне қол сұққан» адамдарға қатысты шара қол-

дануды өтінген. Әскери прокуратура «Чындық» газетінің редакторы Тұрсынбек Бейшенбековті «2016 жылдан бері бір шенеунікті сынап келе жатқаны үшін» жауап алуға шақырды.

Наурызда блогер Элмира Сыдыманова әлеуметтік желідегі жазбасы үшін «ұлтаралық араздықты туғызды» деген күдікпен (Қырғыз Республикасы Қылмыстық кодексінің 313-бабы) тергеу изоляторына қамалды. Іс әлі қаралып жатыр.

Тәжікстан Республикасы

«Адам құқықтарын қолдайтын халықаралық серіктестік (АҚХС)» пен Article 19 ұйымдары 2020 жылғы шілдеде жасаған бірлескен баяндамасында Тәжікстан Республикасында тәуелсіз журналистер мен бұқаралық ақпарат құралдары тап болатын шектеулер мен кедергілерге мысал келтірді.

Баяндамада бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерде елде пандемия жылдам тарап жатқанын растайтын хабарламалар болғанына қарамастан 2020 жылғы наурыз бен сәуір бойы тәжік билігі Тәжікстан Республикасындағы коронавирус фактісін жоққа шығарып келгені айтылады. Билік өкілдері іс-әрекетін ашық көрсеткісі келмеді және журналистердің сұрағына жауап бермеді. COVID-19-дың алғашқы жағдайлары туралы хабарламаларға жылдам әрекет етіп, бұқаралық ақпарат құралдарын халыққа мәлімет беру мен вирустың таралуын бәсеңдету инструменті ретінде пайдаланудың орнына билік-тегілер «жағымсыз хабар таратқан адамдар жауапқа тартылатынын» ескертті.

2020 жылғы 30 сәуірде корона-вирус инфекциясы жағдайы ресми расталғаннан кейін де билік өкілдері елдегі COVID-19-ға қатысты ахуал туралы материал жариялаған бұқаралық ақпарат құралдарын «халық арасында үрей туғызды» деп айыптауды тоқтатпады.

Fergana.news интернет-ресурсы Германияда тұратын, 2018 жылғы желтоқсанда YouTube-те хиджаб киюге тыйым салуды сынайтын видеоролик жариялаған тәжік студентінің үстінен Тәжікстанда экстремизмге қатысты қылмыстық іс қозғалғанын хабарлады. Осы бап бойынша Мәскеуде тұратын белгілі құқық қорғаушы Иззат Амонға қатысты да іс қозғалды. Ол YouTube-те «Үкімет неге хиджабқа тыйым салады?» деп аталатын ролик жариялаған еді.

Өзбекстан Республикасы

Өзбекстанның үш жас блогері «карантин ережелерін бұзғаны және ұсақ бұзақылығы үшін» 15 тәулікке қамалды және оларға айыппұл салынды. Олар Әмір Темір (тарихи тұлға, әскери қолбасшы, XIV ғасыр) ескерткіші жанында видео түсіріп, интернетке жариялаған. Блогер, гендерге қатысты зорлық-зомбылық деректерін тіркеп, әшкерелейтін «Не молчи» онлайн жобасының авторы Ирина Матвиенко 3 жасында зорланған әйелдің хикаясын жариялады. Билік өкілдері оны «ұлттың мораль нормаларына қайшы келетін» бұл хикаяны өшіруге мәжбүрледі.

Қосымша материал

1. Кожевникова Г.В. Өшпенділік тілі: журналист қателері типологиясы / Г.В. Кожевникова // Журналистерге арналған қолданбалы конфликтология; М. Григорян редакциясымен — М.: Адам құқықтары, 2006. — 95-105-б.
2. Верховский А.М. Тілім менің... Ресей бұқаралық ақпарат құралдарындағы этностық және діни төзімсіздік проблемасы / А.М.Верховский. — М.: «Панорама» орталығы» ӨҚҰ, 2002. — 200 б.
3. Дубровский Д.В., Карпенко О.В. Орысша интернеттегі өшпенділік тілі: жеккөрініш мәтіндерін ажырату жөніндегі зерттеу материалдары / Д.В. Дубровский, О.В. Карпенко. — СПб: Санкт-Петербургтегі Еуропа университеті баспасы, 2003. — 72 б.
4. Евстафьева А.В. Бұқаралық ақпарат құралдарының манипуляция амалдарындағы «өшпенділік тілінің» лингвистикалық маркерлері туралы / А.В.Евстафьева // «Вестник башкирского университета». — 13-том. — No 4. — 2008. — 994-996-б.

Дереккөздер тізімі

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. // URL: <https://www.un.org/ru/documents/declconv/declarations/declhr.shtml>
2. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті. // URL: <https://www.un.org/ru/documents/declconv/conventions/pactpol.shtml>
3. Rabat Plan of Action on the prohibition of advocacy of national, racial or religious hatred that constitutes incitement to discrimination, hostility or violence. [Аудармасы: Рабат іс-әрекет жоспары — жеккөрінішке айдап салумен күреске арналған практикалық құрал. 2012 жылғы қазанда БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі басқармасының Рабаттағы (Марокко) отырысында қабылданған]. // URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/SeminarRabat/Rabatdraftoutcome.pdf>
4. «Өшпенділік тілін» түсіндіру: практикалық оқулық, 2015 жылғы редакция / Article 19, 2019. // URL: <https://www.article19.org/wp-content/uploads/2015/12/A19Hate-Speech-Report-2018Russian.pdf>
5. Біріккен Ұлттар Ұйымының жеккөрініш риторикасымен күрес жөніндегі стратегиясы мен іс-әрекет жоспары. // URL: <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/>

- advising-and-mobilizing/ActionplanonhatespeechRU.pdf
6. Пікір білдіру бостандығы мен теңдік жөніндегі Кэмден принциптері, – Article 19, 2009. // URL: <https://clck.ru/Tpegd>
 7. Өшпенділік тіліне қарсы сөз бостандығы. [Электрон ресурс: ShareAmerica] // URL: <https://share.america.gov/ru/свобода-слова-против-языка-вражды>
 8. Жағдайды талдау: Орталық Азия билігінің пандемия кезеңінде пікір білдіру бостандығын шектегенінің салдары ұзақ мерзімге жалғасады. [Электрон ресурс: Орталық Азиядағы Бітімгершілік және медиа-технологиялар мектебі] // URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/runews/5370-ogranichenie-svobody-vyrazheniya-v-period-pandemii-budet-imet-dolgosrochnye-posledstviya.html>
 9. Орталық Азиядағы пікір білдіру бостандығы: аймақтық трендтер мен ерекшеліктер: Жыл сайынғы баяндама. [Электрон ресурс: Орталық Азиядағы Бітімгершілік және медиатехнологиялар мектебі, 2019] // URL: www.ca-mediators.net
 10. Қазақстанның әлеуметтік желілеріндегі өшпенділік тілін бақылау, – MediaNet ХЖО, 2017. // URL: <https://www.academia.edu/35894758/МониторингязыкавраждывсоциальныхсетяхвКазахстане2017>
 11. Үндемеу құнын пікір білдіру үшін төленетін ақымен салыстыру. Тәжікстандағы БАҚ бостандығы, – IPHR, Article 19, 2020 жылғы шілде. // URL: <https://www.iphronline.org/wp-content/uploads/2020/07/RU-Media-Report-TJ.pdf>
 12. «Олар көрінбейді, бірақ олар қашан да осы жерде». Өзбекстандағы цензура мен БАҚ бостандығы, – Human Rights Watch, 2018, // URL: <https://www.refworld.org.ru/pdfid/5ae3310c4.pdf>
 13. Тәжікстан: бұқаралық ақпарат құралдары бостандығын шектеу COVID-19 пандемиясы кезінде неғұрлым қатты сезіледі. // URL: <https://www.iphronline.org/tadzhikistan-ogranicheniya-svobody-sredstv-massovoj-informatsii-naibolee-ostro-oshhushhayutsya-vo-vremya-pandemii-covid-19.html>
 14. Қырғыз Республикасының сайлауалды және сайлаудан кейінгі дискурсындағы өшпенділік тілі. Қорытынды баяндама, 2020 жылғы 4 желтоқсан. [Электрон ресурс: Орталық Азиядағы Бітімгершілік және медиатехнологиялар мектебі]. // URL: <http://www.ca-mediators.net/ru/issledovaniya/media-monitoring/>